

## НОВІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ НАУКИ: АРХІВ АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ А. О. ЛЕБЕДЄВА У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ АРХІВОЗНАВСТВА НБУВ

*Розглянуто та проаналізовано склад документів архіву вченого в галузі механіки академіка НАН України А.О. Лебедєва, що зберігається у Інституті архівознавства НБУВ. Визначено, що вони мають значну інформативну цінність як комплексне джерело з історії науки, також включають інші інформативні блоки. Накреслено шляхи використання нового комплексу у історичних дослідженнях.*

**Ключові слова:** джерела, історія науки, НАН України, механіка, Лебедєв

*The archive of academician the National Academy of Sciences of Ukraine Lebedev is a new resource of the National Archival Fund. It includes more than 2,000 documents. The documents are contain valuable information and they can be used in research on the history of science, documentation, biographical and other*

**Key words:** sources, history of science, National Academy of Sciences of Ukraine, mechanics, Lebedev

Анатолій Олексійович Лебедєв – визнаний в Україні та поза її межами вчений в галузі механіки. Він народився 1 лютого 1931 р. в с. Сушево Темкінського району Смоленської області (РФ) в сім'ї військовослужбовців.

Освіту отримав у Київському політехнічному інституті, який закінчив у 1954 р. Потім працював асистентом на одній з кафедр цього інституту, пізніше старшим викладачем Київського вищого артилерійського інженерного училища. Після захисту дисертації на ступінь кандидата наук в 1963 р. прийшов на роботу до Інституту проблем міцності ім. Г.С. Писаренка НАН України, де багато років плідно працював на посадах молодшого та старшого наукового співробітника, потім завідувача відділу і лабораторії, головного наукового співробітника; був одним з провідних фахівців цієї наукової установи. Паралельно викладав у Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут» на кафедрі опору матеріалів.

У творчому доробку вченого понад 500 наукових праць, присвячених механіці матеріалів і міцності конструкцій. Він розробив і експериментально обґрунтував узагальнені критерії міцності конструкційних матеріалів та прогнозування довговічності матеріалу, в тому числі в умовах пульсуючого багатовісного навантаження. Заснував українську наукову школу з експериментальної механіки твердих деформівних тіл при складному напруженому стані. Наукові здобутки А.О. Лебедєва відзначено державними преміями СРСР (1982) та України (1997), преміями НАН України імені С.П. Тимошенка (2004) та Г.С. Писаренка (2011). У 2001 р. він отримав звання «Заслужений діяч науки і техніки України».

На жаль, 28 березня 2012 р. вчений пішов з життя. Комплекс документів, що утворився в процесі його життя і діяльності, став основою для формування особового архівного фонду в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [1], яке відбувалося протягом 2012–2015 рр. Значну кількість документів вченого з науково-дослідної та науково-організаційної діяльності до складу майбутнього фонду у 2012–2013 рр. передали співробітники Інституту проблем міцності ім. Г.С. Писаренка НАН України; масив оригінальних біографічних документів у 2015 р. люб'язно передала дружина вченого Зоя Євгенівна Лебедєва. Науково описано та технічно впорядковано документи А.О. Лебедєва було на початку 2015 р. Загалом у складі фонду представлено 2252 документи, що хронологічно охоплюють період з 1944 р. до 2011 р.

Метою даної статті є висвітлення видового складу джерел в особовому архівному фонді А.О. Лебедєва, їхнього інформаційного потенціалу та можливостей використання у різних галузях історичних досліджень.

До документів А.О. Лебедєва застосовано класичну систематизацію для спадщини видатного діяча науки, яку пропонують нормативні документи [2; 3]. Весь склад фонду систематизовано за шістьма основними розділами. Найбільший з них у кількісному відношенні розділ з науковими працями А.О. Лебедєва та робочими матеріалами до них. До цього розділу увійшло 115 справ з документами, що хронологічно були створені вченим упродовж 1961–2011 рр. Тут представлені окремі розділи колективних монографій «Механическое поведение материалов при различных видах нагружения» (2000) та «Теории прочности и пластичности» (2006), автором яких був А.О. Лебедєв, значна кількість наукових статей, опублікованих у різних періодичних та продовжуваних фахових виданнях, таких як журнал Інституту проблем міцності НАН України «Проблеми прочности», «Strength of Materials», «Acta Astronautica», «Вопросы механики твердого тела и системы твердых тел», «Высокие давления и свойства материалов», «Моделирование в механике», «Доповіді АН УРСР» та багатьох інших. До цього розділу включено також «Комплекс робіт по створенню новітніх методів оцінки міцності та довговічності елементів конструкцій сучасної техніки», виконаний авторським колективом, членом якого був вчений. Саме цей комплекс представлявся на здобуття Державної премії України в галузі науки і техніки у 1997 р. Є у складі фонду і патенти, авторські свідоцтва та описи винаходів А.О. Лебедєва (близько 50 документів).

Значний інтерес для фахівців у галузі механіки та дослідників історії розвитку цієї галузі в Україні становитиме низка опублікованих невеликим тиражем або неопублікованих доповідей та тез доповідей (понад 40 документів), виголошених на українських, всесоюзних та зарубіжних наукових конференціях. Велику групу документів у цьому розділі складають рецензії та відгуки А.О. Лебедєва на наукові праці різних вчених, дисертаційні дослідження та автореферати дисертацій. Це понад 600 документів, які можуть бути використані дослідниками для окреслення наукових інтересів вченого, оцінки рівня його наукового авторитету, вивчення процесу формування започаткованої А.О. Лебедєвим наукової школи та ступеню участі у підготовці молодих наукових кадрів у галузі механіки в Україні і не тільки.

До іншого розділу увійшло 54 справи з біографічними документами за 1948–2012 рр. Тут представлено свідоцтво про народження вченого, оригінали документів про отримання вищої освіти, присудження наукових ступенів кандидата та доктора технічних наук, документи про присвоєння вчених звань – атестати старшого наукового співробітника і професора, комплекси документів про висування кандидатури А.О. Лебедєва до персонального складу членів НАН України та дипломи її члена-кореспондента і академіка. Серед масиву біографічних документів є низка характеристик, біографічних довідок, автобіографій, особових листків з обліку кадрів та анкет, довідок про наукову, науково-організаційну і громадську діяльність. Комплекс документів з трудової діяльності представлений різними посвідченнями та довідками з місць роботи вченого.

Є документи про наукові та державні нагороди і відзнаки: список державних нагород, почесні грамоти, документи про представлення А.О. Лебедєва на здобуття державних та іменних премій і дипломи лауреата Державної премії СРСР в області науки і техніки (1982) та Державної премії України в галузі науки і техніки (1997), премій НАН України імені С.П. Тимошенка (2004) та імені Г.С. Писаренка (2011).

А.О. Лебедєв був членом багатьох наукових організацій і товариств. Документи про це представлені свідоцтвами про обрання вченого до складу до Нью-Йоркської академії наук та Міжнародної асоціації матеріалознавців (ASM), дипломами та посвідченнями академіка Міжнародної академії стандартизації та Санкт-Петербурзької академії наук з проблем міцності, члена Українського товариства за механіку руйнування матеріалів і Наглядової ради Одеської державної академії технічного регулювання та якості. Дана група документів може бути використана переважно для реконструкції біографії вченого, однак певним чином може допомогти і у висвітленні міжнародних наукових зв'язків між українськими та зарубіжними науковими та освітянськими установами.

Діяльність А.О. Лебедєва представлено документами за 1967–2010 рр., об'єднаними в складі 27 справ. В цій групі документів значна кількість таких, що інформують про діяльність вченого в Інституті проблем міцності ім. С.П. Тимошенка НАН України.

Найбільш цікавими серед них є звіти про виконання науково-дослідних робіт під керівництвом А.О. Лебедева чи його участь у таких дослідженнях, в тому числі і в спільних проєктах з вітчизняними та зарубіжними установами і організаціями.

Низка інших звітів підсумовує результати роботи вченого на посаді завідуючого відділом статистичної міцності і пластичності, інформує про різні аспекти роботи з молодими науковцями в інституті. Ще до цього розділу включено документи про участь вченого у діяльності таких координаційних наукових утворень, як Міждержавна рада з фізики міцності і пластичності матеріалів, Наукова рада з проблеми «Механіка деформованого твердого тіла» НАН України, Національний комітет СРСР з теоретичної і прикладної механіки та Національний комітет України з теоретичної та прикладної механіки, Національна рада України з проблеми «Фізико-хімічна механіка матеріалів». Є також документи про його участь у роботі Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки та експертної комісії ВАК України.

Одна з найбільших за обсягом група документів стосується участі А.О. Лебедева у різних наукових заходах – конференціях, симпозиумах, семінарах, школах, з'їздах, засіданнях тощо, як були організовані і проходили на території СРСР та країн співдружності СНД, Європи, Америки та Азії. Ця група нараховує 193 документи, серед яких запрошення, програми заходів, інформації, повідомлення, обґрунтування відряджень, звіти з ґрунтовним аналітичним викладом суті доповідей учасників заходів, листування тощо.

Документи про науково-педагогічну і лекційну діяльність представлені об'явами, звертаннями до вченого щодо надання консультативної та методичної допомоги, довідками, звітами та листуванням. Вражає географія вищих навчальних закладів, де А.О. Лебедев читав ознайомлювальні курси лекцій для викладачів у рамках методичної допомоги – Волгоградський інженерно-будівельний інститут, Український інститут інженерів водного господарства, Казахський хіміко-технологічний інститут, Миколаївський корабельнобудівний інститут, Сибірський металургійний інститут, Красноярський політехнічний інститут, Курганський машинобудівний інститут та інші.

Проспектами видань, видавничими угодами, актами та експертизами змісту майбутніх публікацій, доповідними записками та інформаціями, листуванням з редакціями різних видавництв представлені у складі фонду документи про видавничу діяльність вченого.

Досить значна кількість документів стосується співпраці вченого з різними науковими установами та підприємствами, наприклад колишнього СРСР (Казанський авіаційний інститут Міністерства авіаційної промисловості СРСР, Київське авіаційне виробниче об'єднання, Ленінградський державний університет, Харківський автодорожний інститут, Інститут проблем міцності та довговічності машин АН БРСР та інші); Чехословаччини (дослідний інститут О 70 в Брно), Польщі (Білостоцька політехніка), Німеччини (Хемніцький технічний університет, Дрезденський технічний університет і металургійний інститут в м. Ахен). Серед головних напрямів співпраці спільна участь у розробленні і впровадженні методів дослідження статистичної міцності матеріалів в умовах складних напружених станів, розроблення методик визначення характеристик механічних властивостей металів у широкому діапазоні температур, розроблення і впровадження алгоритмів та комплексів програм для вирішення задач руйнування.

Епістолярну спадщину вченого, яка складає ще один розділ, сформовано у 35 справах і структуровано за двома підрозділами: листи А.О. Лебедева та листи до нього. Хронологічно листування охоплює період 1981–2011 рр. Внутрішня систематизація цього розділу зроблена за абетковою ознакою, на відміну від всіх інших розділів, де за основу взято ознаку хронологічну – час створення документа. Серед адресатів і кореспондентів вченого професор Інституту океанології ім. П.Л. Ширшова АН СРСР Г.І. Баренблатт, професори Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова Р.О. Васін, В.Д. Ключников та В.С. Ленський, завідуючий кафедрою Свердловського політехнічного інституту Л.Л. Волков, професор Вищої технологічної школи в Карл-Маркс-Штаді (тепер Хемніц, Німеччина) Герлінг, проректор Кишинівського педагогічного університету Н.І. Губарева, головний бібліограф бібліотеки АН СРСР Давиденкова Н.К., науковий співробітник Німецького інституту штучних волокон (ФРН) В. Колупаєв, професор Техаського технологічного університету В. Левітас, професор Мюнхенського технічного університету Ліпман, професор Сіанського транспортного університету (Китай) Мао Хонг Ю, професор Ленінградського політехнічного інституту Г.П. Павлов, професор університету м. Палермо (Італія) Ф. Стассі, професор, керівник секції закордонних зв'язків Білостоцької політехніки (Польща) А. Чех, професор Сайтамського університету (Японія) Е. Шараторі, директор Інституту механіки і математики Санкт-Петербурзького університету М.К. Чирков та інші.

В розділі «Фотодокументи» об'єднано світлини за 1944–2009 рр., на яких зафіксовані різні етапи життя та діяльності А.О. Лебедева. Одне з найбільш ранніх – фото періоду навчання майбутнього вченого у восьмому класі середньої школи № 10 м. Києва. Є низка фотопортретів вченого у різні роки, фото під час захисту докторської дисертації, на різних заходах НАН України, де він разом з президентом НАН України Б.С. Патонем, академіками НАН України Г.С. Писаренком і М.В. Новиковим, учасниками сесії Загальних зборів НАН України. Є низка світлин, де вчений зображений під час різних заходів зі своїми колегами з НТУУ «КПІ». Велика кількість світлин, представлених у складі документів фонду, зроблена під час участі А.О. Лебедева у роботі різних наукових конференцій, симпозиумів та з'їздів. Цікаво, що додатковим інформаційним ресурсом тут виступають фото, зроблені під час екскурсійних поїздок по історичних місцях і природних заповідниках, що організовувалися для учасників заходів. З огляду на це у складі фонду А.О. Лебедева можна ознайомитися з зображенням історично знаменитих Ленських стовпів, природними ландшафтами Якутії, Узбекистану. Представлена також низка фото приватного характеру – з членами родини, дружиною, під час святкування ювілеїв вченого.

До останнього розділу увійшли документи, зібрані А.О. Лебедевим. Він незначний за обсягом (6 справ за 1952–2006 рр.), однак цікавий за інформаційним змістом представлених у ньому документів. Серед зібраних матеріалів варто згадати численні статті зарубіжних вчених за напрямом наукових досліджень вченого, довідку про наукову і науково-організаційну роботу Інституту проблем міцності ім. Г.С. Писаренка НАН України у 1980–1984 рр., а також Комплексну програму наукових досліджень НАН України «Проблеми ресурсу і безпеки експлуатації конструкцій, споруд та машин («РЕСУРС»), які і сьогодні становлять певний інтерес для фахівців в галузі механіки. Зібрав вчений доволі велику кількість газетних матеріалів про соціально-політичний і економічний стан реформ в Китаї, які можуть становити інтерес для дослідників-китаїстів.

Наведений перелік документів зі складу особового архівного фонду академіка НАН України Анатолія Олексійовича Лебедева у Інституті архівознавства НБУВ далеко неповний. Однак все сказане вище свідчить про те, що цей фонд має велику наукову цінність через представлені в ньому оригінальні документи та їхній багатогранний інформаційний потенціал. Безсумнівно, що життя, діяльність, наукові здобутки А.О. Лебедева повинні стати об'єктом окремого наукового дослідження. Однак, поза цим дослідженням біографічні документи, документи з діяльності та епістолярна спадщина вченого можуть бути використані в дослідженнях з просопграфії та сфрагістики, а весь комплекс загалом для вивчення розвитку в Україні такої галузі як механіка.

#### Джерела та література

1. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, фонд № 420 «Лебедев Анатолій Олексійович (01.02.1931 – 28.03.2012) – вчений у галузі механіки, академік НАН України (1988)», 266 справ.
2. Виноградов Ю. А. Методическое пособие по научно-технической обработке фондов ученых в архиве АН СССР / Ю. Виноградов, З. Нагорова. – М.-Л., 1960. – 93 с.
3. Робота з документами особового походження. Методичний посібник / Авт.-уклад.: Л. О. Драгомірова [та ін.] ; УНДІАСД. – Київ, 2009. – 284 с.